

Vrijedan primjerak brevijara u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu

Irena Galić Bešker

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

igalicbesker@nsk.hr

DOI <https://www.doi.org/10.17234/9789533792262.03>

SAŽETAK

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu jedna je od velikih europskih i svjetskih knjižnica u kojoj se čuva vrijedan primjerak *cinquecentine* koju je 31. listopada 1518. u svojoj venecijanskoj radionici otisnuo majstor Gregorius de Gregoriis. Ilustracije u drvorezu izradio je Giovanni Andrea Vavassore. *Breviarium Romanum* ili *Frankapanski brevijar* prvi je tiskani brevijar na njemačkom govornom području. Pokrovitelji njegova tiskanja bili su Krsto Frankapan i njegova supruga Apolonija rođena Lang von Wellenburg. Knjižni primjerak uvezan je u drvene korice presvučene smeđom kožom i pričvršćene dvjema metalnim kopčama. Listovi knjižnog bloka složeni su u kvaternionske i ternionske svežnjice. *Frankapanski brevijar* u članku je opisan formalno i sadržajno, a u opis je uključen i materijalni opis primjerka. *Psalterium, proprium de tempore, proprium sanctorum* i *comune sanctorum* dijelovi su *Frankapanskog brevijara*, pri čemu su pojedine cjeline u njemu naznačene ilustracijama. Najveća ilustracija, otisnuta na dva mjesta u primjerku, prikazuje nebesko prijestolje (*Krunidba Bogorodice*) i grofovski par u molitvi. Devet ilustracija manjih dimenzija otisnuto je po sredini *verso* strane lista uz pojedine svetkovine i blagdane liturgijske godine. Preostale ilustracije manjih dimenzija, položene vodoravno i okomito, otisnute su kao okvir većim ilustracijama i ponavljaju se više puta.

KLJUČNE RIJEČI: brevijar, *cinquecentina*, drvorez, knjižni primjerak, liturgijska godina, psalterij, sanktoral, temporal, *Njemačko-rimski brevijar*, Krsto Frankapan, Apolonija Lang von Wellenburg

Breviarium Romanum, poznat i pod nazivom *Krštin brevijar*,¹ *Frankapanski brevijar*² i *Njemačko-rimski brevijar*³ pohranjen na signaturi RIIF-4°-316, vrijedna je *cinquacentina* i postinkunabula u fondu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.⁴ Primjerak koji se čuva u zbirci starih knjiga opisat ćemo formalno i sadržajno uzimajući u obzir jedinstvenost primjerka te njegove materijalne značajke kao što su izgled knjižnog bloka, kolacija, tipografske signature, inicijali i rubrike. U formalni opis uključit ćemo uobičajeni naslov knjige te pojedinosti o izdavanju i raspačavanju.⁵ Knjižni blok primjerka uvezan je u drvene korice prešvučene smeđom kožom, koje su pričvršćene dvjema metalnim kopčama. Na prednjoj i stražnjoj strani knjižnih korica izrađeni su ukrasi u slijepom tisku s cvjetnim i geometrijskim motivima. Po sredini prednjeg i

stražnjeg dijela korica utisnuti su ukrasi u zlatotisku. Listovi knjižnog bloka slagani su u kvaternionske i ternionske svežnjice, a svežnjiči su označeni tipografskim signaturama u pet nizova. Za označavanje svežnjiča rabila su se velika i mala slova latinske abecede te dvoslovi sastavljeni od velikog i malog slova abecede i od dva velika slova abecede. Prva dva svežnjiča označena su velikim početnim slovima abecede. Za njima slijedi podulji niz tipografskih signatura označenih s pomoću 23 mala slova latinske abecede i s pomoću 3 znaka preuzeta iz rukopisne tradicije. Bili su to: znak za latinski veznik *et*, podrijetlom iz srednjovjekovne gotice, znak za latinski veznik *cum* te znak za nastavak *-arum* u genitivu množine ženskog roda imenica i pridjeva prve i druge deklinacije. Treći po redu niz kojim su označene tipografske signature primjerka čine 23 slova latinske abecede. Četvrti niz za oznaku tipografskih signatura čini 10 dvoslova sastavljenih od prvih deset slova latinske abecede tako da je velikom slovu dodano malo, npr. Aa. Na kraju, u petom nizu oznaka četiri su dvoslova sastavljena od prva četiri slova latinske abecede tako da se ponavlja veliko slovo, npr. AA. Kolacija svežnjiča u knjižnom bloku izgleda ovako: A-B8 a-l8 m6 n-z8 [et]8 [cum]8 [rum]8 A-L8 M6 N-Z8 Aa-Hh8 Ii6 Kk10 AA-CC8 DD6.⁶ Svežnjič Ii je ternion, poput svežnjiča m i M u ovom knjižnom bloku, međutim svežnjič Kk jedini je kvinternion u njemu. Svi su svežnjiči u knjižnom bloku označeni kustodama, koje su otisnute u donjem desnom kutu na *verso* strani pripadajućih listova izuzev svežnjiča m, Hh, Ii Kk i AA, na kojima nisu otisnute

1 Matija Mesić piše o Krstinu brevijaru. Usp. Matija Mesić, »Krstó Frankapan u tudjini«, u: *Rad JAZU*, 13 (1870.), str. 2-79 (78).

2 Ernst Frisch, »Das Frangipani-Brevier und seine Geschichte«, u: *Salzburger Museumsblätter*, 2 (1923.), str. 1-5 (1).

3 Usp. Henry Thode, *Der Ring des Frangipani: ein Erlebnis*, Frankfurt am Main: Keller, 1895., str. 170.

4 Prema ustaljenoj bibliografskoj praksi, koju je objavljivanjem svojeg djela s popisom prvotisaka 1688. započeo nizozemski bibliograf Cornelis van Beughem (1639. – 1717.), inkunabulama se smatraju sve knjige tiskane do 1500. Za knjige tiskane nakon 1500. koje su formalno slične inkunabulama u bibliografiji se rabi pojam *postinkunabula*. Usp. Vittorio di Giuro (ur.), *Manuale enciclopedico della bibliofilia*, Milano: Edizioni Sylvestre Bonnard, 1997. Iako je prvi popisao prvotiske, Beughem nije skovao pojam »inkunabula«. Zasluga za to pripada dekanu katedrale u Münsteru i obraćeniku na katoličanstvo Bernhardu von Mallinckrodtu (1591. – 1664.).

5 Primjerci *Frankapanskog brevijara* pohranjeni su u brojnim europskim i svjetskim knjižnicama. Za podatke o smještaju usp. Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapanski brevijar: otisak sudbine*, Zagreb: FF press, 2019., str. 10-15.

6 Kolacija samo djelomično odgovara stanju svežnjiča na listu 630r jer su u četvrtom nizu izostavljeni dvoslovi Ii i Kk.

kustode. Prvih 16 listova knjižnog bloka nije folijirano, a folijacija arapskim brojevima u gornjem dijelu recto strane lista teče počevši od prvog lista svežnjića a. Prema ovoj kolačiji u knjižnom je bloku ukupno 514 listova, među kojima prvih 16 listova nije numerirano, a preostalih 498 listova numerirano je nizovima brojeva od 1 do 468 i od 601 do 630. Redosljed je brojeva u folijaciji poremećen, neki se brojevi u nizu ponavljaju, a pojedini su brojevi niza preskočeni. Omaškom je broj 120 otisnut na listu 128, brojevi 129 i 131 zamijenili su mjesta pa je list 129 označen kao list 131, a list 131 označen je kao list 129. List broj 154 označen je kao list 146, list broj 156 označen je kao list 148, a list 157 označen je kao list 153. Broj 230 otisnut je na listu na kojem bi trebao biti broj 236, broj 281 otisnut je na listu gdje bi trebao biti broj 272, broj 304 otisnut je na listu na kojemu bi trebao biti broj 307, a broj 458 otisnut je dvaput umjesto samo jedanput. Nadalje, preskočen je čitav niz brojeva pa iza lista označenog brojem 468 slijedi list označen brojem 610. Zamijenjen je redosljed brojeva 610 i 616 u folijiranju, a list koji bi trebao biti označen brojem 628 označen je brojem 128, koji se drugi put ponavlja u brojčanom nizu. Tekst *Brevijara* otisnut je goticom u crvenoj i crnoj boji i u dva stupca s po 38 redaka. Stupci su složeni pravilno i poravnani tako da pojedini njihovi dijelovi »ne strše« izvan okvira. Na svakom listu knjižnog bloka u gornjem dijelu iznad teksta crvenom su bojom otisnuti tekući naslovi. U čitavom su knjižnom bloku inicijali otisnuti uz tekst. Negdje se ističu inicijali otisnuti crvenom bojom uz početak teksta, dok su drugdje otisnuti crni inicijali na bijeloj podlozi unutar kojih je prikazan ljudski lik.

Opširan narativni incipit sadrži pojedinsti o tiskanju brevijara ili molitvene knjige i o njegovu sadržaju.⁷ Knjiga je otisnuta u 400 primjeraka, a pokrovitelji njezina tiskanja bili su Krsto Frankapan, grof i knez⁸ u Senju, Krku i Modrušu, i njegova supruga Apolonija rođena Lang von Wellenburg, sestra salzburgskoga nadbiskupa i dvorska dama na dvoru svetog rimskog cara Maksimilijana Habsburškog. Brevijar je priređivan i tiskan u vrijeme kad je car Maksimilijan vodio rat protiv Mletačke Republike, a knez Krsto Frankapan bio je u službi cara. No nezgodno paviš s konja između Gradiške i Graza, Krsto je uhićen i zatočen u venecijanskoj tamnici Torreselli. Zatočeništvo u Veneciji trajalo je od 5. lipnja 1514. do datuma kada je objavljen *Brevijar* (31. listopada 1518.), a i nakon toga još je zadržan u tamnici. Plemenita supruga pridružila mu se u tamnici i ostala s njim dvadeset i dva mjeseca.⁹ *Frankapanski*

7 U izvorniku *petbûch*. Već u samom incipitu uočavamo kolebanje u nazivu: isti se primjerak jedanput naziva brevijarom, a drugi put molitvenom knjigom.

8 Izvorno: *fürst und graf*. Prenosim onako kako stoji na predlošku i gramatički i pravopisno.

9 Prema podacima u *Brevijaru*, Krsto Frankapan bio je zatočen u venecijanskoj tamnici Torresella od 5. lipnja 1514. do 31. listopada 1518. Nakon toga prebačen je u milansku tamnicu (1519.), iz koje se spasio bijegom iste godine. Supruga Apolonija pridružila mu se na vlastiti zahtjev u venecijanskoj tamnici 1516. godine. Iz milanske tamnice Krsto se spasio bijegom, dok je Apolonija, teško bolesna, umrla u Milanu 4. rujna 1519. Tijelo joj je prebačeno u Veneciju pa u Kopar, gdje je i pokopana. Za vrijeme slaganja i tiskanja *Brevijara* bilo je poznato samo to da je Krsto Frankapan bio utamničen u Veneciji i da mu se u tamnici pridružila odana supruga, kako je i navedeno u eksplcitu. Daljnja sudbina Krste i Apolonije Frankapan zbivala se nakon 31. listopada 1518, i poznata nam je zahvaljujući povijesnim i književnim tekstovima. Pisani izvori razlikuju se u određivanju kronologije Krstina tamnovanja najprije u Veneciji, a zatim i u Milanu te u navođenju točnog razdoblja koje je proveo u tamnicama i u navođenju godine Apolonijine smrti. Navedeni datumi odnose se na podatke koje prenosi kroničar Marino Sanudo, »Rapporti della Republica Veneta con Slavi meridionali. Brani tratti dei diari manoscritti di Marino

brevijar priređen je prema rimskom brevijaru i preveden s latinskog na njemački jezik. Ciljana čitateljska publika zasigurno su bile gospođe koje u mladosti nisu učile latinski jezik i pobožni muševci koji nisu mogli srcem shvatiti ono što su izrekli ustima. Izgovarali su molitve na latinskom, a ne na materinskom jeziku i zato piše da nisu mogli shvatiti srcem ono što su izgovarali ustima. Opširan incipit prethodi preostalim cjelinama u brevijaru koje su otisnute sljedećim redoslijedom: kalendar s kazalima ([1r]-[16r]), psalterij (1r-94v), temporal (95r-300v), sanktoral (301r-600v) i komunal (601r-629v). Tekst liturgijske knjige otisnut je u crnoj i crvenoj boji i upotpunjen ilustracijama. Prema veličini ilustracije možemo podijeliti: a) na ilustracije većih dimenzija, b) na ilustraciju grofovskoga grba, c) na ilustracije manjih dimenzija otisnute po sredini lista, d) na ilustracije u ukrasnim okvirima koje su položene vodoravno i okomito i e) na ilustracije manjih dimenzija otisnute uz kalendar *Brevijara*. Opisivat ćemo ih redoslijedom pojavljivanja u knjižnom bloku. Prva po redu ilustracija, s prikazom obiteljskoga grba Krste i Apolonije Frankapan otisnuta je na listu [1r]. Slijede ilustracije uz kalendar [3r]-[8r] koje prikazuju karakteristične težačke poslove i poljodjelske radove te ilustracije pripadajućeg zodijačkog znaka za taj mjesec. Najveća ilustracija u knjižnom bloku otisnuta je dvaput: na listu [16v], koji se nalazi nasuprot prvom listu psaltira, i na listu 600v, koji je ujedno i posljednji list marijanske službe u brevijaru. Prikazuje nebesko prijestolje na kojemu sjedi

Blažena Djevica Marija okružena mnoštvom anđela dok joj Krist i Bog Otac stavljaju krunu na glavu sjedeći joj pritom jedan slijeva, a drugi zdesna. U dnu nebeskog prijestolja na desnoj strani ilustracije sasvim su sitno otisnute inicijali drvorezca.¹⁰ Ispod prizora s nebeskim prijestoljem prikazani su Krsto i Apolonija dok mole u klečećem položaju. Nad njihovim glavama nalaze se trake s imenima grofovskoga kršćanskog para *Christophorus* i *Apolonia*, koja su ujedno i imena njihovih svetaca zaštitnika (sl. 1). Osim ilustracije s prikazom nebeskog prijestolja i grofovskoga para te ilustracije grba Krste Frankapana, detaljno ćemo opisati još devet ilustracija većih dimenzija otisnutih po sredini *verso* strane lista uz pojedine blagdane i svetkovine liturgijske godine i uokvirenih ilustracijama manjih dimenzija. Ukrasni okviri s ilustracijama, položeni vodoravno i okomito, nastavljaju se na *recto* strani sljedećeg lista. Šest ilustracija otisnuto je po sredini *verso* strane lista uz temporal *Brevijara* uključivo s inicijalnom ilustracijom, koja je razdjelnica između psalterija i temporalala. Likovno su u temporalu popraćeni redom svetkovine i blagdani: početak Došašća,¹¹ Spasiteljevo rođenje, Bogojavljenje, Uskrs, Uzašašće i Pedesetnica. Tri su ilustracije otisnute uz svetkovine i blagdane sanktorala uključivo s ilustracijom koja čini razdjelnicu između temporalala i sanktorala. Ilustracijama u sanktoralu posebno su popraćeni: blagdan sv. Saturnina, svetkovina Svih svetih i služba koja počinje riječima *Der cursz oder siben zeit vo[n] unser lieben frawen*

Sanudo», prir. Ivan Kukuljević Sakcinski, *Arhiv za povještnicu jugoslavensku*, VIII (1865.), str. 1-256 (65); [Marino Sanudo.] *I diarii di Marino Sanuto: MCCCCXVI-MDXXXIII*, tom. XXVII, prir. Federico Stefani, Guglielmo Berchet, Nicolò Barozzi, Venezia: Visentini, 1890., col. 630.

¹⁰ Drvorezac je Iohannes Andreas Vavassore. Na ilustraciji nebeskog prijestolja otisnute su inicijali mletačke inačice njegova imena (Zoan Andrea), koja se u primjerku pojavljuje dvaput.

¹¹ Ikonografski prikaz arkandela navještenja Blaženoj Djevici Mariji otisnut je uz subotnju *vesperu* uoči prve nedjelje Došašća.

Sl. 1 Giovanni Andrea Vavassore, *Krunidba Bogorodice s klečećim figurama Kršte I. Frankapana i Apolonije Lang*, drvorez (ilustracija najvećih dimenzija) u *Frankapanskom brevijaru* (1518.), Zagreb, © Nacionalna i sveučilišna knjižnica

der rainen iungfrawen maria.¹² Božićna osmina u temporalu (139v) i vespera uoči Uznesenja Blažene Djevice Marije u sanktoralu (401r) posebno su označeni ilustracijama na ukrasnim okvirima koje su položene vodoravno i okomito. Ilustracije velikih dimenzija opisivat ćemo redoslijedom pojavljivanja slijedeći strukturu *Brevijara* koji je podijeljen na manje cjeline.

Prva cjelina u *Brevijaru*¹³ jest kalendar, u kojemu su mjeseci otisnuti pod svojim njemačkim nazivima. Uz ilustraciju¹⁴ za svaki pojedini mjesec s lijeve i s desne strane otisnut je kratak lako pamtljiv stih na njemačkom, a u stupcima ispod ilustracija slijeva nadesno redom su otisnuti: zlatan broj,¹⁵ arapski brojevi za dane u mjesecu i slova za dane u tjednu, pri

čemu je nedjelja uvijek označena velikim crvenim slovom A, i rimski brojevi za dane u tjednu prema rimskom kalendaru.¹⁶ Nepomične svetkovine liturgijske godine sastavni su dio kalendara, dok se pomične svetkovine izračunavaju prema tablici koja je pridodana kalendaru. Slijedi tekst u kojem su pojašnjenja o tome kako se koristi kalendar i u kojemu su rimovanim odlomcima istaknuti pojedini dijelovi astronomske godine.¹⁷ Blagdan sv. Vida i blagdan sv. Lucije bili su dani kad je Sunce bilo najviše i najniže na horizontu, a blagdan sv. Lamprechta i sv. Grgura bili su dani proljetnog i jesenskog suncostaja. Početak godišnjih doba računao se prema blagdanih sljedećih svetaca: blagdan sv. Klementa označio je početak zime, blagdan Katedre sv. Petra označio je početak proljeća, blagdan sv. Petra označio je početak ljeta, a blagdan sv. Simforijana početak jeseni. Mjesečeve mijene također su dio kalendara ovog brevijara (sl. 2). Za kalendarom slijede opširna kazala koja se odnose na sadržaj cijelog brevijara.¹⁸ Psalterij¹⁹ *Frankapanskog brevijara* proteže se od lista 1r do lista 94r i odnosi se na liturgijsko vrijeme

12 Preuzeto točno s predloška uključujući i pravopis. Op. a.

13 U hrvatskom jeziku često se *brevijar* i *časoslov* rabe kao istoznačnice ili sličnoznačnice, međutim značenjski se razlikuju. Teško je reći kad se riječ *časoslov*, preuzeta iz ruskog jezika, prvi put pojavljuje u hrvatskom jeziku, međutim sigurno je u uporabu ušla u XVII. stoljeću, u fazi intenzivne rusifikacije hrvatske redakcije staroslavenskog jezika. U ranijim fazama razvoja hrvatske redakcije staroslavenskog jezika latinska riječ *breviarium* različito se prilagođavala hrvatskom jeziku pa ćemo u *Baromičevu brevijaru* iz 1493. pronaći oblik *brvêl*, u *Brozičevu brevijaru* iz 1561. nalazimo oblik *brviêl*. *Brozičev brevijar* označio je ujedno svršetak indigene faze u razvoju hrvatskog crkvenoslavenskog jezika. Nakon toga uslijedila je intenzivna rusifikacija liturgijskih knjiga koje su objavljivane u rimskoj tiskari Kongregacije za širenje vjere. U dva stoljeća u toj su tiskari otisnuta ukupno tri brevijara: *Levakovičev brevijar* (1648.), *Paštričev brevijar* (1688.) i *Karaman-Sovičev brevijar* (1791.). Jezična redakcija ovih brevijara bila je pretežito ruska, a obred je u njima zapadni, katolički.

14 Za ilustracije kalendara usp. Tanja Trška. »Kalendar *Frankapanskoga brevijara*«, u: Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapanski brevijar*, 2019., str. 37-74.

15 Zlatan broj za svaku godinu lunisolarnog kalendara izražava se tako da se godini doda broj 1 i zatim se zbroj podijeli s 19. Cijeli broj količnika jest zlatan broj za pripadajuću godinu i prema njemu se može odrediti datum Uskrsa. Broj 19 odgovara usklađivanju Mjesečeve i Sunčeve putanje, a u ovom je kontekstu važan za određivanje proljetnog mladaka i datuma uskrсне svetkovine.

16 Tri su stalna dana u mjesecu rimskog kalendara: kalende, none i ide.

17 Astronomske pojave u kalendaru unesene su prema tadašnjem računanju, prije reforme kalendara koju je 1581. proveo papa Grgur XIII. Njegovom je reformom, uz ostalo, utvrđen i nepomičan dan proljetne ravnodnevce.

18 To su sljedeća kazala: kazalo biblijskih knjiga, pregled psalama koji se pjevaju preko cijelog tjedna, abecedno kazalo svih psalama u brevijaru, abecedno kazalo himni koji se pjevaju cijele godine, kazalo svih nedjelja u brevijaru podijeljenih prema liturgijskoj godini te pregled svetkovina u liturgijskoj godini po mjesecima i pregled zajedničkih svetkovina u liturgijskoj godini.

19 Psalterij je dio liturgijske knjige koji sadrži biblijske psalme zajedno s himnima i kanticima Starog i Novog zavjeta. Usp. PL. O., »Salterio«, u: Vittorio di Giuro (ur.), *Manuale enciclopedico della bibliofilia*, Milano: Edizioni Sylvestre Bonnard, 1997., str. 542-545.

Sl. 2 Neznani drvorezac, Mjesec listopad (Der Weinmonat), drvorez u kalendaru Frankapanskog brevijara (1518.), Zagreb, © Nacionalna i sveučilišna knjižnica

od druge nedjelje po svetkovini triju kraljeva do Sedamdesetnice i na vrijeme od početka listopada do Došašća. Bio je to liturgijski psalterij poznat kao psalterij kroz tjedan ili *psalterium feriatum*, u kojemu su psalmi podijeljeni prema kanonskim urama za nedjelju i za preostale dane u tjednu. U psalteriju je sačuvan biblijski redoslijed psalama, u skladu

s Regulom sv. Benedikta koji je odredio da se svih 150 psalama izmoli svakog tjedna,²⁰ a da se čitavo Sveto pismo s pripadnim homilijama pročita tijekom cijele godine (sl. 3). Osim psalama, u psalteriju su: ambrozijanska himna *Te Deum* (9v), Vjerovanje prema sv. Atanaziju (17r) i sedam starozavjetnih hvalospjeva. Prvi od njih jest pjesma triju mladića iz Knjige proroka Danijela (Dn 3, 51-90) na listu 11r. Slijede dva hvalospjeva iz Knjige proroka Izaije: Izaijin hvalospjev (Iz 12) na listu 27v i Ezekijin hvalospjev (Ez 38, 10-20) na listu 34v. Četvrti starozavjetni hvalospjev u psalteriju jest Anin hvalospjev iz Prve knjige o Samuelu (1 Sam 2, 1-10) na listu 41r. Peti je Mojsijev hvalospjev iz Knjige izlaska (Izl 15, 1-18) na listu 49v, šesti po redu je hvalospjev proroka Habakuka (Hab 3, 1-19) na

20 Bilo je to u skladu sa psalmom 118: »Sedam puta na dan Tebe hvalim«, tako da je isprva od zalaska do zalaska Sunca, kako su Židovi i Rimljani računali dan, bilo sedam molitvenih ura. Pritom su se matutine i *laudes* računale kao jedna molitvena ura, koja se molila noću ili u zoru. Preostale molitvene ure bile su: *prima* – molitvena ura u 6.00, *tertia* – molitvena ura u 9.00, *sexta* – molitvena ura u 12.00, *nona* – molitvena ura u 15.00, *vesperae* – molitvena ura oko 18.00 i *completorium* – molitvena ura prije odlaska na spavanje. Usp. Dragutin Kniewald, *Liturgika*, Zagreb: Tipografija, 1937., str. 332.

Sl. 3 Neznani drvorezac, inicijalno slovo K s početka psalterija u *Frankapanskom brevijaru* (1518.), Zagreb, © Nacionalna i sveučilišna knjižnica

listu 55v, a sedmi je Mojsijev hvalospjev iz Knjige ponovljenog zakona (*Pnz* 32, 1-43) na listu 64r. Iz Novog zavjeta su Marijin hvalospjev (*Lk* 1, 46-55) na listu 72r i hvalospjev starca Šimuna (*Lk* 2, 29-32) na listu 83r. Slijede hvalospjevi uz pojedine svetkovine i blagdane u liturgijskoj godini te uz pojedine molitvene ure (83v-94r).²¹ Uz psalme i hvalospjeve, u psalterij *Frankapanskog brevijara* uključeni su i himni.²² Počeci pojedinih psalama označeni su inicijalom s ljudskim likom,²³ a starozavjetni i novozavjetni kantici označeni su na marginama (sl. 4).

Likovno je početak psalterija u *Brevijaru* označen vodoravno i okomito položenim ilustracijama na listu 95r. Gornja vodoravna ilustracija prikazuje Krista između sv. Kristofora

i sv. Apolonije,²⁴ a donja ilustracija prikazuje Bogorodicu između sv. Jurja i sv. Sebastijana.²⁵ Ilustracije položene okomito otisnute su tako da su u njima prikazana četiri crkvena oca i četvorica evanđelista. Slijeva su redom prikazani evanđelist Ivan, sv. Ambrozije, sv. Augustin i evanđelist Luka. S desne su strane prikazani evanđelisti Matej, sv. Grgur, sv. Jeronim i evanđelist Marko.²⁶ Temporal ili *proprium de tempore*²⁷ *Frankapanskog brevijara* proteže se od lista 95r do lista 300r i obuhvaća liturgijsko vrijeme od prve nedjelje Došašća do četvrte nedjelje u studenom. Prva nedjelja u Došašću računa se prema blagdanu sv. Andrije, a broj nedjelja po Duhovima računa se prema broju nedjelja između Bogojavljenja i Sedamdesetnice. Temporal je od psalterija odijeljen velikom drvoreznom ilustracijom na listu 94v, kojom dominira središnji prizor arkandelova navještenja Bogorodici i s inicijalima drvoresca u donjem desnom kutu.²⁸ Iznad prikaza arkandelova navještenja nalazi se ilustracija s prikazom Blažene Djevice Marije među djevicama,²⁹ a ispod središnje ilustracije

24 Ova je ilustracija otisnuta još na listovima 120v dolje, 226v dolje, 436r gore i 601r gore.

25 Ilustracija je otisnuta još na listovima 120v dolje i 435v gore.

26 Ista se ilustracija u *Brevijaru* ponavlja na listovima 120v lijevo, 146r desno, 300v lijevo, 452 lijevo i 601r desno.

27 Temporal je dio brevijara koji sadrži pregled božanske službe za pojedine nedjelje i blagdane u liturgijskoj godini. Božić i Uskrs dvije su stožerne točke liturgijske godine prema kojima se ravnaju božićni i uskrsni ciklus. Usp. Dragutin Kniewald, *Liturgika*, 1937., str. 134.

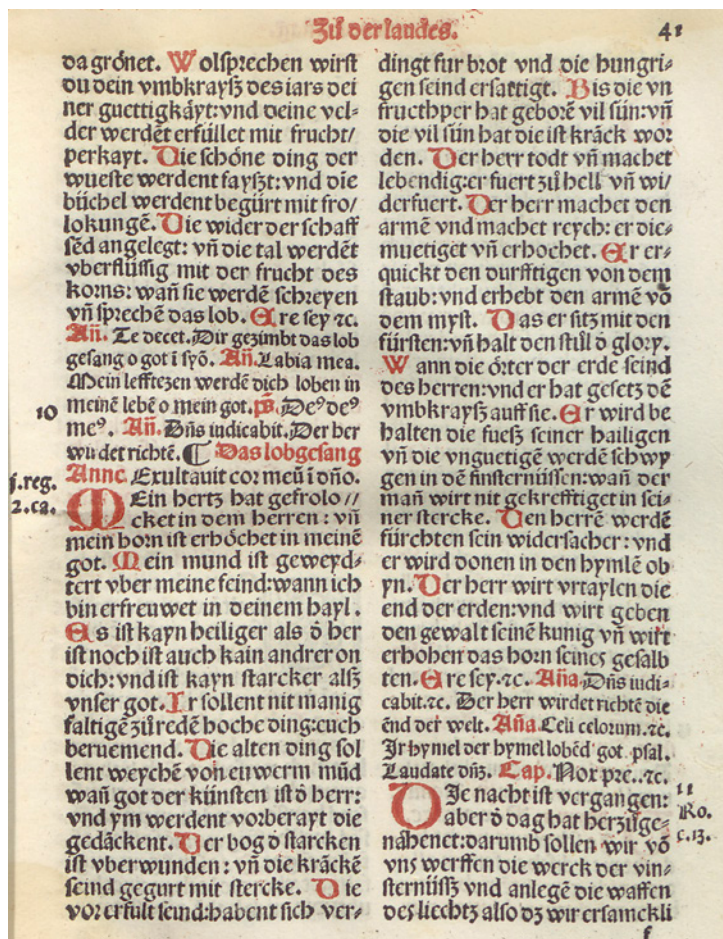
28 Drvorezac Iohannes Andreas Vavassore ovdje je naveden inicijalima latinske inačice svojega imena (I. A.).

29 Ista se ilustracija ponavlja na listu 246v ispod prizora Isusova uzašašća. Za tumačenje ilustracije usp. Sanja Cvetnić, »Vizualna egzegeza na većim drvorezima i ukrasnim okvirima«, u: Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapanski brevijar*, 2019., str. 90.

21 Struktura psalterija prilično je složena i može obuhvaćati psalme koji se pjevaju po pojedinim molitvenim urama, po tjednima, po pojedinim danima u tjednu itd. Usp. Suitbert Bäumer, *Histoire du bréviaire*, Paris: Letouzey et Ané, éditeurs, 1905., str. 355-365.

22 Za svaki himan u *Brevijaru* poznati su dan u tjednu i kanonska ura kad se pjeva. Primjerice, himan *O aeterne rerum conditor* pjeva se nedjeljom u laudama. Usp. Suitbert Bäumer, *Histoire du bréviaire*, 1905., str. 370. Abecedno kazalo himana koji se pjevaju kroz cijelu godinu otisnuto je na nenumeriranom dvolistu na listu [10v] – [11v] koji prethodi psalteriju.

23 Danko Šourek, »Vizualna naracija i *imagunculae*«, u: Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapanski brevijar*, 2019., str. 133-280.

Sl. 4 Početak hvalospjeva u psalteriju s oznakom na margini u *Frankapanskom brevijaru* (1518.), Zagreb, © Nacionalna i sveučilišna knjižnica

prikazani su evanđelisti Luka i Matej s pripadajućim simbolima i s Kristovim monogramom između njih.³⁰ Lijeva strana lista u okomitom rasporedu donosi prikaz četvorice crkvenih

30 Ova se ilustracija ponavlja na listovima 121r dolje, 145v gore, 226v gore, 247r dolje, 300v gore i 601v dolje.

otaca: sv. Grgura, sv. Jeronima, sv. Ambrozija i sv. Augustina.³¹ Na desnoj strani lista jedna ispod druge prikazane su četiri sibile: tiburtinska, kumanska, eritrejska i delfska (sl. 5).³² Zrcalno su četiri sibile prikazane na lijevoj strani sljedećeg lista (95r), na kojemu počinje psalterij. Na desnoj strani lista u okomitom redoslijedu prikazani su Bogorodica s Djetetom u naručju, kumanska sibila i rimski car Oktavijan u klečaćem položaju.³³ U gornjem dijelu lista 95r u vodoravnom položaju prikazan je Krist s uzdignutom desnicom među šestoricom apostola,³⁴ dok su u donjem dijelu lista 95r, također u vodoravnom položaju, prikazana četiri navjestitelja Spasiteljeva rođenja: proroci Izaija, Mihej, Hošea i Ivan Krstitelj.³⁵ Osim

31 Prikaz četvorice crkvenih otaca ponavlja se još na listovima 120v lijevo, 146r desno, 226v lijevo i 246v lijevo.

32 Ilustracija s četiri sibile ponavlja se na listu 145v s desne strane.

33 Okomita ilustracija podijeljena na dva prikaza ponavlja se na listu 401r uz blagdan Marijina uzašašća u sanktoralu.

34 Ilustracija se ponavlja još jedanput na listu 253v dolje. Za tumačenje ilustracije usp. Sanja Cvetnić, »Vizualna egzegeza«, 2019., str. 94.

35 Ova će se ilustracija pojaviti još na listovima: 120v u gornjem dijelu, 226v u donjem dijelu i 300v u donjem dijelu. List 120v u temporalu odjeljuje božićno bdjenje od Božića, list 226v, također u temporalu, odjeljuje bdjenje uoči Uzašašća od blagdana Uzašašća, a list 300v odjeljuje temporal od sanktorala.

Sl. 5 Giovanni Andrea Vavassore, *Navještenje s inicijalima drvoresca u dnu, drvorez u Frankapanskom brevijaru* (1518.) uokviren ilustracijama manjih dimenzija otisnutima vodoravno i okomito, Zagreb, © Nacionalna i sveučilišna knjižnica

početne ilustracije, u temporalu su otisnute četiri ilustracije uz velike kršćanske blagdane i svetkovine: Bogojavljenje, Uskrs, Uzašašće i Duhove. Svaka od tih ilustracija prikazuje događaj povezan s blagdanom uz koji je otisnuta. Ilustracije koje se protežu na dvostraničju listova 120v i 121r otisnute su uz božićno vrijeme liturgijske godine. Središnja ilustracija na listu 120v prikazuje Spasiteljevo rođenje, a uokvirena je manjim ilustracijama. Gornja vodoravno položena ilustracija prikazuje četiri navjestitelja Spasiteljeva rođenja, a od dvije donje ilustracije jedna prikazuje Krista među sv. Kristoforom i sv. Apolonijom, a druga prikazuje Bogorodicu s Djetetom između sv. Jurja i sv. Sebastijana. Ilustracija položena okomito s lijeve strane prikazuje crkvene oce sv. Grgura, sv. Jeronima, sv. Ambrozija i sv. Augustina, dok ilustracija položena okomito zdesna prikazuje starozavjetne proroke Jeremiju, Habakuka, Danijela i Jonu.³⁶ Slijede ilustracije na listu 121r položene u vodoravnom i okomitom položaju: gornja vodoravna ilustracija prikazuje Bogorodicu među anđelima,³⁷ donja vodoravna ilustracija prikazuje evanđeliste Luku i Mateja s pripadajućim simbolima, a između njih otisnut je Kristov monogram. Okomito položena ilustracija s lijeve strane prikazuje proroke Jeremiju, Habakuka, Danijela i Jonu, a okomito položena ilustracija na desnoj strani prikazuje Blaženu Djevicu Mariju s jednorogom,³⁸ okruženu florealnim i animalnim motivima. Početak božićne osmine

u temporalu naglašen je vodoravno i okomito položenim ilustracijama na listu 139v.

Gornja vodoravna ilustracija prikazuje pelikana s mladunčadi, a donja prikazuje vola i lava, evandeoske simbole sv. Luke i sv. Marka, kako njuše otvorene knjige.³⁹ Okomita ilustracija s lijeve strane prikazuje Blaženu Djevicu Mariju s jednorogom, okruženu florealnim i animalnim motivima. S desne strane prikazana je ptica feniks u vatri, okružena biljnim i životinjskim motivima. Dvostraničje s ilustracijama na listovima 145v i 146r otisnuto je uz blagdan Bogojavljenja. Središnja ilustracija poklonstva triju kraljeva novorođenu djetetu na listu 145v uokvirena je vodoravno i okomito položenim ilustracijama. Gornja vodoravna ilustracija na listu 145v prikazuje evanđeliste Luku i Mateja. Donja vodoravna ilustracija prikazuje četiri navjestitelja Spasiteljeva rođenja. S lijeve strane okomito je otisnuta ilustracija s prikazom sv. Atanazija, sv. Grgura Nazijanskog, sv. Bazilija i sv. Ivana Zlatoustog. Na desnoj strani lista u okomitom je smjeru otisnuta ilustracija s prikazom četiriju antičkih proročica sibila: tiburtinske, kumanske, eritrejske i delfske.⁴⁰ Slijede okomito i vodoravno položene ilustracije na listu 146r. Gornja vodoravna ilustracija prikazuje Krista među šestoricom učenika,⁴¹ a donja vodoravna ilustracija prikazuje evanđeliste Luku i Ivana s pripadajućim simbolima i s otisnutim tiskarskim monogramom GG između njih

36 Četiri starozavjetna proroka u medaljonima otisnuti su još na listovima 121r slijeva, 146r slijeva, 226v zdesna i 247r slijeva.

37 Ikonografska inačica ilustracije otisnute na listovima 94v gore i 246v dolje, otisnuta je još na listu 401r gore. Usp. Sanja Cvetnić, »Vizualna egzegeza«, 2019., str. 90.

38 Ilustracija Djevice s jednorogom otisnuta je i na listu 139v s lijeve strane.

39 Ilustracija životinja kao evandeoskih simbola ponavlja se na listu 246v uz središnju ilustraciju s prikazom Kristova uzašašća.

40 BF [Branko Fučić], »Sibile«, u: Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber *et al.*, 1979., str. 527.

41 Ista se ilustracija pojavljuje u gornjem dijelu na listovima: 227r, 247r i 301r.

Sl. 6 Tiskarov monogram u okviru s drvorezom Sv. Marko evanđelist i sv. Ivan evanđelist, koji je triput otisnut kao ukrasni okvir u Frankapanskom brevijaru (1518.), Zagreb, © Nacionalna i sveučilišna knjižnica

(sl. 6).⁴² Okomito položena ilustracija s lijeve strane lista prikazuje proroke Jeremiju, Habakuka, Danijela i Jonu, dok okomito položena ilustracija na desnoj strani prikazuje četiri crkvena oca: sv. Grgura, sv. Jeronima, sv. Ambrozija i sv. Augustina. Uz Bogojavljenje su u temporalu prikazana ukupno četvorica evanđelista raspoređena na dvostraničju u parovima tako da su Luka i Matej prikazani u medaljonima na *verso* strani lista, a Marko i Ivan prikazani su u medaljonima na *recto* strani lista. Četiri oca Istočne Crkve⁴³ prikazani su medaljonima na *verso* strani lista, a četiri oca Zapadne Crkve na *recto* strani lista. Uskrsni ciklus liturgijske godine u temporalu naglašen je i obogaćen ilustracijama iz Spasiteljeva života

te ilustracijama njegova uskrsnuća i ponovnog dolaska među učenike. Velik dio dvostraničja uz svetkovinu Uskrsa zauzima središnja ilustracija s prikazom Uskrsloga na listu 226v koja je uokvirena vodoravno i okomito položenim ilustracijama. Na gornjoj vodoravnoj ilustraciji prikazani su evanđelist Luka i Matej s pripadajućim simbolima, prva donja ilustracija prikazuje Krista između sv. Kristofora i sv. Apolonije. Ispod nje je manja ilustracija na kojoj su prikazana četiri navjestitelja Spasiteljeva rođenja. U okomitom smjeru s lijeve strane lista otisnuta je ilustracija na kojoj su prikazani crkveni oci: sv. Grgur, sv. Jeronim, sv. Ambrozije i sv. Augustin. S desne strane lista, također u okomitom smjeru, otisnuta je ilustracija koja prikazuje četiri starozavjetna proroka: Jeremiju, Habakuka, Danijela i Jonu. Ilustracije kojima je uokviren tekstualni dio uz uskrsnu nedjelju u temporalu na listu 227r prikazuju Krista Spasitelja. Gornja ilustracija

42 Ova se ilustracija s evanđelistima Markom i Ivanom i s tiskarovim monogramom između njih ponavlja na listovima 246v uz ilustraciju Uskrsnuća i 253v uz ilustraciju Pedesetnice.

43 Okomiti niz s četiri oca Istočne Crkve otisnut je samo jedanput u knjižnom bloku uz svetkovinu Bogojavljenja, koja je izvorno nastala na kršćanskom Istoku, odakle se proširila i na Zapad. Usp. Dragutin Kniewald, *Liturgika*, 1937., str. 144.

prikazuje Krista među šestoricom učenika,⁴⁴ donja ilustracija prikazuje Uskrsloga. S lijeve strane prikazan je Krist u Getsemanskom vrtu,⁴⁵ a ispod toga Krist među apostolima. Na desnoj strani lista prikazan je Krist među apostolima, a ispod toga Krist s nevjernim Tomom.⁴⁶ Ilustracije uz svetkovinu Kristova uzašašća protežu se na dvostraničju 246v-247r. Središnja ilustracija na listu 246v prikazuje Krista koji uzlazi na nebo. Iznad nje vodoravno je otisnuta ilustracija koja prikazuje evanđeliste Luku i Mateja, a u sredini je otisnut monogram GG, koji pripada venecijanskom tiskaru. Prva vodoravna ilustracija u donjoj strani lista prikazuje Bogorodicu među djevicama, a druga po redu ilustracija prikazuje vola i lava, simbole dvojice evanđelista, koji njuše knjigu. S lijeve strane lista u okomitom smjeru otisnuta je ilustracija na kojoj su prikazani crkveni oci: sv. Grgur, sv. Jeronim, sv. Ambrozije i sv. Augustin. S desne strane lista u okomitom smjeru otisnuta je ilustracija u čijem je gornjem dijelu prikazan Krist u Getsemanskom vrtu, a u donjem je dijelu prikazan Krist među apostolima. Uz blagdan Uzašašća otisnute su vodoravno i okomito položene ilustracije na listu 247r. Gornja ilustracija prikazuje Krista među šestoricom učenika, a donja prikazuje evanđeliste Luku i

Mateja s pripadajućim simbolima. Slijeva je otisnut prikaz starozavjetnih proroka Jeremije, Habakuka, Danijela i Jone. Na desnoj su strani jedan ispod drugog u medaljonima prikazani: evanđelist Matej s pripadajućim simbolom, sv. Grgur, sv. Jeronim i sv. Marko evanđelist s pripadajućim simbolom. Ilustracijama koje su otisnute uz Uzašašće obuhvaćena su četvorica evanđelista: sv. Marko i sv. Ivan na lijevoj, a sv. Luka i sv. Matej na desnoj strani dvostraničja. Prikazi evanđelista Mateja i Marka te prikazi crkvenih otaca sv. Grgura i sv. Jeronima ponavljaju se i u okomito položenim medaljonima na listu 247r. Na dvostraničju (253v-254r) uz blagdan Pedesetnice u temporalu otisnute su ilustracije s prikazom prizora iz Kristova života i djelovanja. Središnja ilustracija na listu 253v prikazuje Bogorodicu sklopljenih ruku u sjedećem položaju, okruženu apostolima. Iznad nje prikazane su kapi rose koje padaju s neba i golubica raširenih krila. U gornjem dijelu lista vodoravno je otisnuta ilustracija koja prikazuje evanđeliste Marka i Ivana s njihovim pripadajućim simbolima, a u sredini je otisnut Gregoriusov monogram GG. Ispod središnje ilustracije otisnute su dvije vodoravne ilustracije: prva prikazuje Krista među šestoricom svetaca, a donja prikazuje pelikana raširenih krila. S lijeve strane lista u okomitom je smjeru otisnuta ilustracija u čijem je gornjem dijelu prikazan Krist među apostolima, a u donjem dijelu prikazan je Krist s nevjernim Tomom. Ilustracija položena okomito na desnoj strani lista prikazuje četiri sibile. Blagdan Pedesetnice u temporalu je uokviren vodoravno i okomito položenim ilustracijama na listu 254r. Na gornjoj ilustraciji prikazano je Presveto Trojstvo (Otac i Sin koji drže globus nad kojim lebdi golubica Duha Svetoga) s anđelima, a na

44 Vodoravno položena ilustracija na kojoj je prikazan Krist s uzdignutom desnicom, okružen šestoricom apostola ponavlja se na listovima 247r gore i 301r gore.

45 Ilustracija se ponavlja na listovima 246v desno 301r lijevo, 401r lijevo i 601r lijevo.

46 Okomito položena ilustracija koja u gornjem dijelu prikazuje Krista među apostolima, a u donjem dijelu Krista s nevjernim Tomom otisnuta je još na listovima 253v lijevo, 301r desno i 436r desno.

donjoj je ilustraciji prikazana posljednja večera.⁴⁷ S lijeve strane u gornjem dijelu prikazan je Isus s učenicima, a u donjem je dijelu prikazan Isus koji pere noge učenicima.⁴⁸ Gornji i donji prizor odijeljeni su motivom *putta* koji drži žezlo i štap sa spužvom. Na desnoj strani lista u gornjem su dijelu prikazani Izraelci kako skupljaju manu koja pada s neba (*Izl* 16, 14-35). U donjem dijelu ilustracije prikazan je Krist s kaležom. Gornji i donji prikaz u desnom dijelu lista odijeljeni su središnjim prikazom dvaju *putta* koji pridržavaju kalež. Ilustracije manjih dimenzija otisnute su uz svetkovinu Sv. Trojstva (259v) i uz svetkovinu Tijelova (262v). Osim velikih svetkovina liturgijske godine koje su popraćene ilustracijama otisnutima po sredini lista, temporal *Frankapanskog brevijsara* obuhvaća i druge svetkovine i blagdane, bez popratnog likovnog izričaja. Osim četiriju nedjelja Došašća u božićnom ciklusu treba spomenuti još i Svijećnicu. Osim Četrdesetnice ili korizme u uskršnom su ciklusu istaknute Sedamdesetnica, Šezdesetnica, Pedesetnica,⁴⁹ Pepelnica, Cvjetna nedjelja i trodnevlje Velikoga tjedna. Nakon Pedesetnice nedjelje se u brevijsaru niže nabrajanjem počevši od rednog broja tako da se brojem 1 označi svaka prva nedjelja u kolovozu, rujnu, listopadu i studenom, sve do konca liturgijske godine.⁵⁰ Sanktoral ili *proprium de*

*sanctis*⁵¹ u *Frankapanskom brevijsaru* proteže se od lista 301r do lista 468v. Započinje svetkovinom sv. Saturnina, a završava svetkovinom sv. Katarine Aleksandrijske.⁵² Ilustracije na dvostraničju 300v i 301r dijele temporal od sanktorala. Središnja ilustracija na listu 300v prikazuje sveca pred sucem i sveca razapeta na križu s inicijalima drvovesca u donjem lijevom kutu.⁵³ Iznad središnje ilustracije prikazani su evanđelisti Luka i Matej s pripadajućim simbolima. Uz sv. Luku prikazan je vol, a uz sv. Mateja prikazan je ljudski lik. Prva vodoravno položena ilustracija ispod središnje ilustracije prikazuje pelikana s mladunčadi, a vodoravno položena ilustracija ispod nje prikazuje četiri navjestitelja Spasiteljeva rođenja. Na lijevoj strani lista u okomitom redoslijedu prikazani su evanđelisti Matej, sv. Grgur, sv. Jeronim i evanđelist Marko. Ilustracije se nastavljaju na sljedećem listu (301r) raspoređene tako da uokviruju tekst sanktorala. U gornjem dijelu lista, iznad teksta, nalazi se ilustracija koja prikazuje Krista među šestoricom svetaca, dok je ispod teksta ilustracija koja prikazuje Krista na posljednjoj večeri. Na lijevoj strani lista, u okomitom redoslijedu, otisnute su ilustracije koje prikazuju Krista u Getsemanskom vrtu i Krista među apostolima. Ilustracije raspoređene okomito na desnoj strani lista prikazuju Kristovo uzašašće i tri apostola te nevjernog Tomu apostola s Kristom.

47 Prikaz Isusove posljednje večere s apostolima ponavlja se na listovima 301r dolje, 436r dolje i 452v gore.

48 Ilustracija s jednakim rasporedom otisnuta je i na listu 452v s desne strane.

49 Nedjelje 70, 60 i 50 dana prije Uskrsa. Usp. Dragutin Kniewald, *Liturgika*, 1937., str. 148 i d.

50 Jedino je osmi mjesec u godini u ovom brevijsaru prepoznatljiv po međunarodnom nazivu (*august*), sljedeći mjeseci imaju njemačke nazive: *herbstmonat*, *weynmonat* i *wintermonat*.

Nazivi mjeseci preneseni su malim slovom, kako su i otisnuti u *Frankapanskom brevijsaru*. Op. a.

51 Sanktoral sadrži službe za pojedine svetačke blagdane u liturgijskoj godini. Usp. Suitbert Bäumer, *Histoire du bréviaire*, 1905., str. 424.

52 Nepomični blagdan sv. Saturnina obilježava se 29. studenog, blagdan sv. Katarine Aleksandrijske 25. studenog.

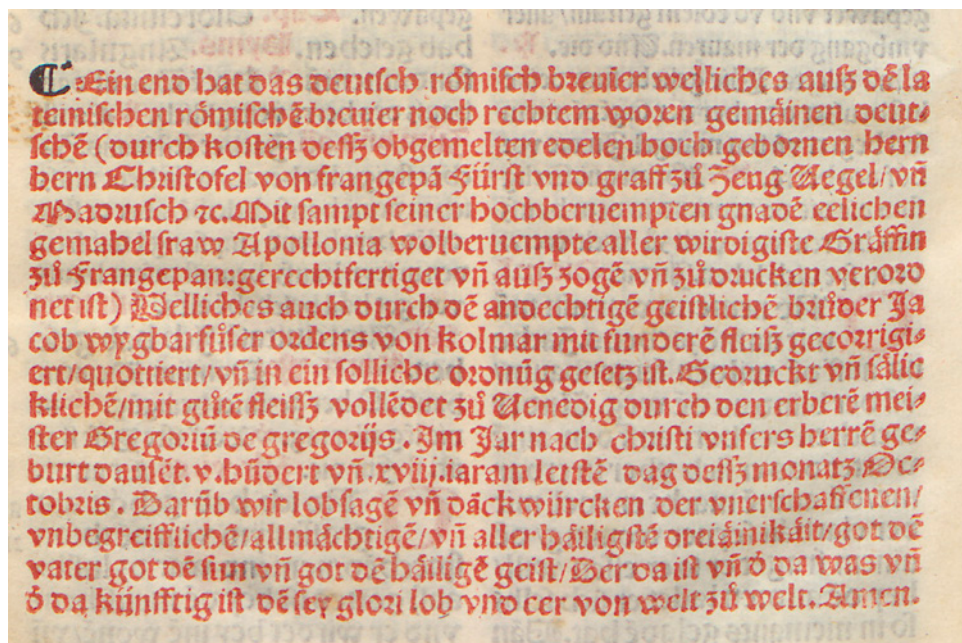
53 Inicijali latinskog imena drvovesca otisnuti su sitnim slovima.

Svetkovina Marijina uznesenja u sanktoralu je popraćena ilustracijama u vodoravnom i okomitom rasporedu na listu 401r. Gornja ilustracija u vodoravnom redosljedu prikazuje Krista među svecima, a donja ilustracija, također u vodoravnom rasporedu, Bogorodicu s Djetetom u naručju, koja se nalazi između sv. Jurja s lijeve i sv. Sebastijana s desne strane. Ilustracija u okomitom redosljedu na lijevoj strani lista prikazuje Krista u Getsemanskom vrtu i ispod toga je prikazan Krist među apostolima. Na desnoj strani lista u okomitom rasporedu prikazani su Bogorodica s Djetetom u naručju, kumanska sibila i car Oktavijan. Ilustracija na dvostraničju 435v i 436r u sanktoralu dijeli svetkovinu sv. Šimuna i Jude od svetkovine Svih svetih. U središnjem dijelu ilustracije prikazan je apostol Petar⁵⁴ s ključem u ruci, okružen papom, biskupima i redovnicima. Iznad središnje ilustracije nalazi se manja ilustracija na kojoj je prikazana Bogorodica s Djetetom u naručju između sv. Jurja s lijeve i sv. Sebastijana s desne strane. U donjem dijelu lista, ispod središnje ilustracije otisnuta je ilustracija na kojoj je prikazano Presveto Trojstvo s četiri anđela, a ispod te ilustracije prikazana je ptica pelikan. U okomitom rasporedu s lijeve i s desne strane lista prikazani su antropomorfni i zoomorfni motivi. Slijed okomito i vodoravno položenih ilustracija na listu 436r gotovo je posve jednak slijedu ilustracija otisnutih na listu 301r osim gornje ilustracije. U gornjem dijelu lista 436r otisnuta je ilustracija

koja prikazuje Krista između sv. Kristofora i sv. Apolonije. Na listu 452v otisnuta je ilustracija kojom dominira središnji prikaz roditelja Blažene Djevice Marije pred Zlatnim vratima. Iznad središnje ilustracije otisnuta je ilustracija s prikazom Isusove posljednje večere s apostolima, a ispod je otisnuta ilustracija koja prikazuje Krista među šestoricom svetaca i ilustracija s prikazom četiriju starozavjetnih proroka: Jeremije, Habakuka, Danijela i Jone. Na lijevoj strani lista nalazi se ilustracija na kojoj su okomitim redosljedom prikazani evanđelist Matej, sv. Grgur, sv. Jeronim i evanđelist Marko. Ilustracija otisnuta s desne strane lista, također u okomitom redosljedu, prikazuje Isusa među učenicima i ispod toga Isusa koji učenicima pere noge. Između sanktorala i komunala nalaze se marijanska služba (452r) i služba za pokojne, koja započinje na listu 459v. Slijede rubrike (463r-468v).

U sanktoralu su otisnute dvije ilustracije manjih dimenzija uz tri marijanska blagdana. Na listu 306v, uz svetkovinu Bezgrešnog začeca, prikazana je Blažena Djevica Marija s lentama na kojima su upisani atributi koji joj se pripisuju. Svetkovina Blagovijesti na listu 333v popraćena je ilustracijom na kojoj su prikazani anđeo i Bogorodica. Većina ilustracija u temporalu i sanktoralu otisnuta je po nekoliko puta, međutim nekoliko ilustracija otisnuto je samo jedanput. Jedna od njih je ilustracija uz Bogojavljenje, otisnuta u lijevom dijelu lista 145v, na kojoj su prikazani oci Istočne Crkve: sveti Atanazije, sveti Grgur Nazijanski, sveti Bazilije i sveti Ivan Zlatousti. U temporalu je na listu 227r, u donjem dijelu, uz Uskrs jedanput otisnuta ilustracija s prikazom Uskrslog. Jedanput je otisnuta ilustracija na desnoj strani lista 254r uz svetkovinu Pedesetnice, u čijem je gornjem dijelu prikazana nebeska maña, a u donjem je

54 Prema legendi koja povezuje apostole Šimuna i Judu, u kršćanskim je crkvama ustanovljen blagdan sv. Šimuna i Jude. Često se sv. Šimun povezivao s apostolskim prvakom koji poslije mijenja ime u Petar, međutim svetac u čiju je čast ustanovljen ovaj crkveni blagdan nije sveti Petar apostol. Usp. Joachim Schäfer, *Ökumenische Heiligenlexikon*, online leksikon, <http://www.heiligenlexikon.de> [pristupljeno 20. travnja 2020.].

Sl. 7 Crveno otisnut eksplisnit *Frankapanskog brevijara* (1518.), s podacima o tiskaru i priređivaču, Zagreb, © Nacionalna i sveučilišna knjižnica

dijelu prikazan Uskrsli s kaležom u ruci. U san-
ktoralu *Brevijara* uz svetkovinu Svih svetih na
listu 436r u donjem dijelu jedanput je otisnuta
ilustracija s prikazom Svetog Trojstva. Komunal
sa zajedničkim dijelovima božanske službe koji
nisu namijenjeni posebno za svetačke blagdane
proteže se od lista 601r do lista 629v. Od san-
ktorala je odijeljen velikom ilustracijom koja
prikazuje nebesko prijestolje i grofovski par
Krste i Apolonije Frankapan koji kleči mole-
ći se. Na listu 601r, sučelice velikoj ilustraciji
nebeskog prijestolja, otisnute su vodoravno i
okomito položene ilustracije. Gornja ilustra-
cija prikazuje Krista između sv. Kristofora i sv.
Apolonije, a donja ilustracija prikazuje evande-
liste Luku i Mateja s pripadajućim simbolima.

Ilustracija u okomitom redoslijedu na lijevoj
strani lista prikazuje Krista u Getsemanskom
vrtu i Krista među apostolima. Na desnoj strani
lista, u okomitom su rasporedu prikazani evan-
đelist Matej, sv. Grgur, sv. Jeronim i evanđelist
Marko. Komunal završava na listu 629v. Slijedi
crveno otisnut eksplisnit, u kojemu se još jedan-
put spominju Krsto i Apolonija Frankapan kao
pokrovitelji tiskanja molitvene knjige. Osim njih,
u eksplisnitu su spomenuti još i fratar Jakob Wyg,
koji se pobrinuo za ispravke i uređivanje pri-
mjerka, te majstor Gregorius de Gregoriis, koji
je tiskao primjerak. Bilo je to 31. listopada 1518.
Između komunala i eksplisnita otisnute su riječi
hvale Presvetom Trojstvu, koje se ponavljaju i na
kraju eksplisnita (sl. 7). Molitveni zaziv bračnog

para u zemaljskoj nevolji, kojim završava incipit, i hvala Presvetom Trojstvu na kraju eksplicita čine jedinstvenu cjelinu koja je u likovnom izričaju zaživjela na ilustraciji nebeskog prijestolja kojom počinje i završava *Frankapanski brevijar*.

Njemačko-rimski brevijar, poznat još i kao *Frankapanski brevijar* na samom početku XVI. stoljeća donosi svetopisamske odlomke na jeziku koji je narodni, a nije latinski. U strukturi *Njemačko-rimskog brevijara* prevladavaju ilustracije, koje ujedno i naznačuju pojedine njegove dijelove kao što su temporal, sanktoral i komunal. S druge strane, u *Njemačko-rimskom brevijaru* već je 1518. godine moguće čitati Božju riječ na njemačkom jeziku. Sukcesivno se u njemu, raspoređeni i podijeljeni po svetkovinama i blagdanima te po molitvenim urama, pojavljuju svetopisamski dijelovi na jeziku koji nije latinski. Ove svetopisamske dijelove čine odlomci iz četiriju evanđelja, apostolske poslanice iz Novog zavjeta, psalmi, himni i odlomci iz starozavjetnih knjiga. Na marginama je, uz svetopisamski odlomak na njemačkom jeziku, na latinskom jeziku kraticom naznačena biblijska knjiga iz koje je odlomak preuzet. Primjerice, uz svetopisamske odlomke za Božićnu svetkovinu naznačeni su proročka knjiga (*Esa* 52) i evanđelje (*Luce* 2. c) iz kojih su odlomci preuzeti. *Njemačko-rimski brevijar* bio je prvi brevijar na njemačkom narodnom jeziku, objavljen u vrijeme kad se zahuktavao reformatorski pokret u Europi. Brevijar je otisnut 31. listopada 1518., točno godinu nakon što je Martin Luther sastavio svojih devedeset i pet teza, na dan koji se danas obilježava kao Dan Reformacije. Za objavljivanje prvog brevijara na njemačkom narodnom jeziku zaslužni su hrvatski plemić i austrijska plemkinja, Krsto I. iz loze Frankapana, sin Bernardina Ozaljskog i princeze Luise Marzano Aragonske i njegova žena Apolonija

rođena Lang, dali su tiskati njemački brevijar u Veneciji. Krsto I. Frankapan bio je spretan ratnik, koji brani hrvatske zemlje od Turaka, ali i odlazi u Rim tražiti pomoć od pape Hadrijana IV. Bio je imenovan hrvatsko-slavonsko-dalmatinskim banom te je bio suvremenik biskupa Šimuna Kožičića Benje, koji ga je jednom posjetio u venecijanskoj tamnici i u čijoj će kući nekoliko godina kasnije biti otvorena riječka glagoljska tiskara. Krstina žena Apolonija bila je sestra salzburškog nadbiskupa i kardinala Mateja Langa, dvorska dama na dvoru cara Maksimilijana I. i udovica Julijana Lodrona u Falkensteinu. Odana svojem mužu Krsti, pridružila mu se u tamnici u Milanu, gdje se razboljela i umrla. Krsto i Apolonija bili su markantne ličnosti svojega vremena i njihov je gotovo pustolovni život bio temom djela u kasnijoj književnosti i povijesti umjetnosti. Brevijar koji su dali tiskati u Veneciji svakako je vrijedan prinos europskoj kulturnoj baštini, kako u vremenu kada je tiska, tako i danas, pola tisućljeća kasnije.

Raskošno opremljena liturgijska knjiga dojmiva je kako izgledom ručno slaganoga teksta, tako i drvoreznim ilustracijama koje prate njegov sadržaj.⁵⁵ Pritom su podjednako dojmljive ilustracije manjih dimenzija te inicijali s figuralnim prikazima podjednako kao i ilustracije većih dimenzija, otisnute po sredini lista i najveća ilustracija s prikazom nebeskog prijestolja i zemaljskog prizora, koja je otisnuta dvaput. Na ilustracijama *Frankapanskog brevijara* prevladavaju biblijski motivi Starog i Novog zavjeta, hagiografski motivi s prikazima svetačkih mučeništava te motivi poganske antike koji su prihvaćeni i nanovo tumačeni u kršćanskom kontekstu. Iako veličinom

55 U istraživanjima novijeg datuma govori se o ukupno 711 drvoreza, pri čemu su brojeni i drvorezi koji su u primjerku otisnuti više puta. Usp. Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, *Frankapanski brevijar*, 2019., str. 10.

dominiraju ilustracije koje simbolički otvaraju i zatvaraju brevijar te ilustracije uz velike molitvene cjeline brevijara, ništa manje nisu vrijedne ni ilustracije manjih dimenzija koje su pomno birane i raspoređene na listovima i stranicama molitvene knjige. Svojim izgledom i dojmljivim likovnom izvedbom *Frankapanski brevijar* usporediv je s drugim vrijednim primjercima inkunabula i postinkunabula koji su otisnuti u majstorskim radionicama diljem Europe, a danas su vrijedan do nacionalnog knjižnog fonda i nacionalne baštine.

SUMMARY

A Valuable Breviary in the National and University Library in Zagreb

The National and University Library in Zagreb is one of the great European and world libraries holding a valuable copy of the *cinquecentina* printed by master Gregorius de Gregoriis on 31 October 1518 in his Venetian workshop. The woodcut illustrations were made by Giovanni Andrea Vavassore. *Breviarium Romanum* or the *Frankapan Breviary* is the first printed breviary in the German-speaking world. The patrons of its printing were Krsto Frankapan and his wife Apolonia née Lang von Wellenburg. The book is bound in wooden boards covered with brown leather and fastened with two metal clasps. The pages of the text block are arranged in quaternion and ternion gatherings. The paper outlines the form and content of the *Frankapan Breviary*, including a material description of the National and University Library copy. The *Frankapan Breviary* consists of *psalterium*, *proprium de tempore*, *proprium sanctorum* and *comune sanctorum*, with individual parts marked by illustrations. The largest illustration, printed twice, shows the heavenly throne and the aristocratic couple in prayer. Nine smaller illustrations are printed in the middle of the verso sides of leaves related to certain festivities and holidays of the liturgical year. The remaining, even smaller illustrations laid horizontally and vertically are arranged as frames of larger illustrations and repeated several times.

KEYWORDS: breviary, *cinquecentina*, woodcut, book copy, liturgical year, psalter, *sanctorale*, *temporale*